

Diplomademocratie

Een herbezinning op de diagnose, bronnen en uitwegen

Armen Hakhverdian, Tom van der Meer & Laura Mulder*

Inleiding

In 2010 verscheen het boek *Diplomatiedemocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie* van de hand van Mark Bovens en Anchrit Wille. Diplomademocratie is een beschrijving en analyse van de manier waarop academisch opgeleiden een steeds dominantere rol zijn gaan spelen in de Nederlandse democratie. Mensen met een praktische opleiding werden politiek steeds minder zichtbaar. Bovens en Wille beargumenteerden dat dit niet zonder gevolgen blijft, omdat de opleidingsgroepen uiteenlopende leefwerelden en opvattingen hebben.

Het boek maakte veel los. Academisch ontsloot het een literatuur die binnen Nederland wellicht wel bekend was, maar niet urgent werd toegepast op de Nederlandse casus. Het boek stelde een agenda op die in de jaren na publicatie uitvoerig werd opgepakt, met name in de Nederlandse politieke sociologie. *Diplomademocratie* werd zowel een ijkpunt voor verdergaand onderzoek naar scheve descriptieve en inhoudelijke vertegenwoordiging, als een startpunt voor onderzoek naar de wortels ervan. In beleidsdiscussies is de term diplomademocratie de bedenkers ervan ontgroeid. Hoe moeten we de bijdrage – bijna anderhalf decennium na publicatie van het boek – evalueren?

Dit artikel biedt een beschouwing van het concept en de theorie van de diplomademocratie. Dat doen we langs drie lijnen. Het eerste deel van dit artikel zet de ‘democratie’ in diplomademocratie centraal. We positioneren daarmee de diplomademocratie in de bredere politicologische en filosofische literatuur over vertegenwoordiging en verzuiling. Het tweede deel van het artikel vertrekt vanuit het ‘diploma’ in diplomademocratie. We onderzoeken hier in hoeverre de bevindingen van Bovens en Wille eigenlijk wel wijzen op een meritocratie waarin (onderwijs) prestaties beloond worden, of eerder op structurele ongelijkheden die weinig met het onderwijs te maken hebben. Ten slotte knopen we de twee onderdelen ‘diploma’ en ‘democratie’ in het derde deel aaneen wanneer we de bredere maatschappelijke impact en implicaties van het boek bespreken.

* Dr. Armen Hakhverdian is universitair hoofddocent politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Prof. dr. Tom van der Meer is hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Laura Mulder, MSc is postdoctoraal onderzoeker politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Deel 1: De democratie in diplomademocratie

Nieuwe verzuiling of gescheiden leefwereld?

‘Waar Nederland vroeger verzuild was naar politieke en religieuze overtuiging, is opleidingsniveau de nieuwe verzuiling.’ In een rapportage van *EenVandaag* over kloven in de samenleving stelde hoofdeconoom Peter Hein van Mulligen van het Centraal Bureau voor de Statistiek in 2017 dat praktisch en academisch geschoolden elkaar in het dagelijks leven nauwelijks meer tegenkomen. Dat hij daarbij teruggrijpt naar het gesegregeerde Nederland ten tijde van de verzuiling, spreekt boekdelen. In die tijd was de samenleving in grote mate verdeeld in katholieke, protestantse, socialistische en liberale zuilen. De interne cohesie van de zuilen verschilde weliswaar nogal, maar van bakkers tot kranten, van voetbalclubs tot scholen, politiek en maatschappij waren onderverdeeld in hokjes. Het gaat veel te ver om het huidige tijdsgewricht te vergelijken met de hokjesmaatschappij van weleer. Maar ontegenzeggelijk zit er een kern van waarheid in. Opleiding is in toenemende mate een maatschappelijke scheidslijn met politieke gevolgen, zoals al enige tijd bleek uit een reeks wetenschappelijke studies die Mark Bovens verrichtte, grotendeels met Anchrit Wille (Bovens, Dekker & Tiemeijer, 2014; Bovens & Wille, 2010, 2016, 2017).

De wisselwerking tussen maatschappelijke scheidslijnen en de politiek vormt een klassiek politicologisch onderzoeksthema. Seymour Martin Lipset en Stijn Rokkan schreven ooit dat partijstelsels in West-Europa na de invoering van het algemeen kiesrecht in de eerste helft van de twintigste eeuw ‘bevrozen’ zijn geraakt (Lipset & Rokkan, 1967). Religie en sociale klasse waren bijna een halve eeuw het sociale fundament van de Nederlandse partijpolitiek, tot in de jaren zestig de dooi inzette. Vaak wordt de ontzuiling verklaard aan de hand van grote macro-economische en culturele ontwikkelingen aan de vraagzijde van de politiek. Processen van secularisering, individualisering, cognitieve mobilisatie enzovoort zouden de klassieke scheidslijnen doen vervagen (Franklin, Mackie & Valen, 1992; Inglehart, 1990; Kriesi, 1993). Toch zijn er ook argumenten dat andere factoren de verklarende rol overnemen van klassieke sociaaleconomische en demografische kenmerken. Er zijn in de loop der tijd menig nieuwe scheidslijnen voorgesteld, waaronder regio, leeftijd en migratieachtergrond (Ford & Jennings, 2020).

Voor veel cruciale politieke houdingen en gedragingen blijkt opleiding een veelbelovender kandidaat voor een nieuwe politieke scheidslijn. Mark Bovens en Anchrit Wille zijn zeker niet de eersten geweest die het belang van opleiding voor politieke standpunten en stemkeuze hebben onderstreept. Zo stelden Hanspeter Kriesi en anderen (2006, 2008) al dat handel en migratie zogenaamde winnaars en verliezers van mondialisering zouden hebben gecreëerd. Een mobiele bovenlaag plukt de vruchten van toegenomen mobiliteit en Europese eenwording, terwijl andere groepen in de samenleving achter het net vissen. Deze groepen ervaren mondialisering eerder als een bedreiging voor hun positie op de arbeidsmarkt en hun culturele identiteit. Opleiding speelt in beide gevallen een sleutelrol. De signalering van het

Armen Hakhverdian, Tom van der Meer & Laura Mulder

probleem is niet nieuw. *Diplomademocratie* heeft deze problematiek wél ferm op de Nederlandse politieke, publieke en beleidsagenda gezet (Bovens & Wille, 2010).

Het probleem dat *Diplomademocratie* signaleerde, is niet alleen de ongelijke invloed in de democratie, maar ook de uiteenlopende werelden waarin praktisch en academisch opgeleiden zich ophielden. In 2014 publiceerden de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en het Social en Cultureel Planbureau een gezamenlijk rapport getiteld *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (Bovens e.a., 2014). Dat rapport onderscheidt twee ‘families’. De ‘universalisten’ zijn gemiddeld genomen positief over Europese eenwording en de multiculturele samenleving en barsten van politiek vertrouwen. De ‘particularisten’ zijn fel gekant tegen verdere Europese integratie en ervaren de multiculturele samenleving vooral als iets negatiefs. Het politiek wantrouwen van deze groep is over het algemeen hoog. Het stemgedrag van beide groepen volgt voorspelbare patronen. De universalistische familie stemt volgens het rapport met name op ‘Paars Plus’ (PvdA, D66, VVD, GroenLinks), terwijl de particularisten eerder geneigd zijn om te stemmen op de PVV of de SP of anders helemaal niet stemmen. Het rapport laat zien dat die uiteenlopende politieke verschillen geworteld zijn in maatschappelijke verschillen. Het universalistische kamp heeft veel meer vertrouwen in de medemens dan het particularistische kamp. Ook mediaconsumptie differentieert zich langs dezelfde lijnen, waarbij de ene groep met name het *NRC* en *de Volkskrant* leest en naar de publieke omroep kijkt, terwijl de andere groep een sterkere voorkeur heeft voor *De Telegraaf* en commerciële televisie. Het NOS-journaal kan als enige nieuwsprogramma rekenen op een relatieve goede dwarsdoorsnede van het kijkerspubliek.

Scholing speelt bij dit alles een sleutelrol. De auteurs schrijven al in de inleiding dat ‘de meeste hoofdstukken laten zich in feite lezen als verschillende perspectieven op c.q. beschrijvingen van steeds weer dezelfde sociaaldemografische groepen, namelijk lageropgeleiden en hogeropgeleiden’ (Bovens e.a., 2014, 10). Als puntje bij paaltje komt zijn de beschreven ‘families’ dus het beste te kenschetsen als verschillende opleidingsgroepen. Vandaag de dag zien we dezelfde tegenstellingen tussen opleidingsgroepen, en worden nieuwe onderwerpen zoals stikstof, klimaat en zelfs coronabeleid naadloos opgenomen in dezelfde ideologische en partijpolitieke uitingen. Tien jaar later kunnen we ook de Partij voor de Dieren toevoegen aan de keuzeset van de universalisten, en de BoerBurgerBeweging en Forum voor Democratie aan die van de particularisten.

Diploma-‘democratie’

Bovens en Wille karakteriseren Nederland als een oligarchische maatschappij waar scholing samenvalt met macht. De ware kloof in Nederland gaapt in een diplomademocratie niet tussen ‘Den Haag’ en de rest van Nederland (zoals in het populisme) of tussen ideologisch gedreven groepen burgers onderling (zoals in het democratisch pluralisme), maar tussen academisch geschoolde burgers én politici tegenover praktisch geschoolde. ‘De Nederlandse parlementaire democratie is een platoonse meritocratie, een staat die wordt bestuurd door de best opgeleiden’

(Bovens & Wille, 2010, 8), zo valt te lezen in de inleiding. Daarmee is *Diplomademocratie* in de kern een studie naar ongelijke vertegenwoordiging. Sterker nog, als Bovens en Wille gelijk hebben, is Nederland dan überhaupt wel een democratie te noemen?

De verwijzing naar Plato is veelzeggend. In zijn beroemde dialoog *Politeia* (*De Staat*) verklaart Plato bij monde van zijn leermeester Socrates dat de wereld niet gevrijwaard zou zijn van ellende totdat filosofen zouden heersen ofwel heersers aan het filosoferen zouden slaan. De kennis van de filosoof is zuivere kennis, terwijl de rest slechts beschikt over een slap aftreksel hiervan. Elders lezen we dat de democratische samenleving is als een op hol geraakt schip waar niemand wil luisteren naar de kapitein die kennis van de sterren, seizoenen en de wind kan inzetten om de juiste koers te bepalen. Hoewel deze ideeën ruim tweeduizend jaar oud zijn, hebben zij niets aan kracht ingeboet. Dat kennis en macht zouden moeten samen vallen, lezen we ook in huidige studies naar 'epistocratie' (Brennan, 2016). Democratieën zouden juist uitblinken ten opzichte van autocratieën omdat zij competentere leiders rekruteren via vrije en eerlijke verkiezingen, waarbij competentie en scholing maar al te graag worden gelijkgesteld (Besley & Reynal-Querol, 2011). Academisch geschoolde leiders zouden bijvoorbeeld beter economisch beleid voeren, niet alleen omdat zij cognitief superieur zouden zijn, maar ook simpelweg meer oog zouden hebben voor de publieke zaak (Besley, Montalvo & Reynal-Querol, 2011). De meest verregaande implicatie van epistocratie is dat praktisch opgeleiden buitengesloten zouden moeten worden van de politieke besluitvorming tot zij hun competentie zouden bewijzen. De platoonse norm stelt zodoende dat academisch opgeleiden een grotere rol zouden moeten hebben op de politiek.

Nog los van die norm is de krachtige invloed van opleiding op politieke vertegenwoordiging een empirische realiteit. Om te begrijpen waarom, volstaat een combinatie van twee factoren, namelijk dat opleidingsgroepen in verschillende mate participeren én dat zij verschillende politieke standpunten innemen. De stem van academisch geschoolden klinkt niet alleen luider (zie ook Verba, Schlozman & Brady, 1995), maar klinkt ook anders dan de stem van praktisch geschoolden. Als groepen in gelijke mate participeren maar van mening verschillen, vormt democratie een systeem waarin conflicten op vreedzame wijze en op gelijke voet worden uitgevochten, een soort vrije markt voor ideeën. Als groepen in ongelijke mate participeren maar toch inhoudelijk op één lijn zitten qua politieke onderwerpen, maakt het niet uit wier stem wordt gehoord. De ene groep spreekt als het ware ook voor de andere.

Deze uiteenlopende houdingen en gedragingen van opleidingsgroepen zijn het eerste bestanddeel van de *Diplomademocratie* van Bovens en Wille. Dat algemene punt is vaker gemaakt en keer op keer aangetoond in landenvergelijkend empirisch onderzoek. *Diplomademocratie* gaat een grote stap verder door ook het verband te leggen met het tweede bestanddeel: de rol van politieke elites. De kandidaatstelling voor politieke ambten – het zogeheten passieve kiesrecht – speelt een hoofdrol in *Diplomademocratie*. Ondanks de term is het passieve kiesrecht misschien wel de meeste actieve en tijdrovende vorm van burgerschap die je kunt voorstellen. En

daarmee is het ook meteen de meest selectieve vorm. Bovens en Wille leunen hier sterk op het werk van Lester Milbrath (1965), die politieke participatie voorstelde als een piramide met verschillende lagen. Hoe intensiever de activiteit, des te hoger deze op de piramide prijkt. Onderaan de piramide staan activiteiten als stemmen en praten over politiek. Iets daarboven zien we zaken als het dragen van een button of anderen overtuigen van je politieke gelijk. Vervolgens zijn er activiteiten als het benaderen van politici of beleidsmakers en het doneren aan en lid worden van partijen. Ook het bijwonen van partijbijeenkomsten hoort bij dit rijtje. Helemaal bovenaan de piramide zien we actief campagne voeren en kandidaatstelling voor politieke ambten, om te culminereren in het bekleden van een politiek ambt. In Milbraths framework zijn er 'toeschouwers' en 'gladiatoren', waarbij als het ware het actieve kiesrecht onder het eerste en passief kiesrecht juist onder het tweede wordt geschaard.

Nu is het zo dat *alle* participatievormen in de piramide van Milbrath gestratificeerd zijn naar opleiding. Stemmen voor nationale verkiezingen in Nederland is een massale aangelegenheid waar rond de 80 procent van de kiesgerechtigden aan deelneemt. En toch stemmen academisch geschoolden relatief vaker dan praktisch geschoolden. Als het percentage deelnemers in één laag van de participatiepiramide onder de ene opleidingsgroep gelijk is aan het percentage deelnemers onder de andere opleidingsgroep, zou opleiding irrelevant zijn. Dit is pertinent niet het geval. Hoe hoger we de piramide opklimmen, des te groter de scheefgroei, tot deze zo groot is dat er amper meer deelnemers van de ene groep te vinden zijn.

Onder politieke ambtsdragers zien we nauwelijks praktisch geschoolden. In *Diplomademocratie* lezen we dat 90 procent van de Tweede Kamerleden een universitaire of hbo-diploma heeft. Soortgelijke percentages zien we terug bij ministers, burgemeesters en Eerste Kamerleden (Bovens & Wille, 2016). Dat zijn ook in landenvergelijkend perspectief hoge percentages. De opleidingskwalificaties van politieke elites vertonen door de tijd heen een interessante u-curve. Vóór de verruiming van het kiesrecht maakten parlementariërs deel uit van de adel of het patriciaat en waren zij over het algemeen academisch geschoold. Toen het kiesrecht mondjesmaat werd uitgebreid, democratiseerde ook de achtergrond van politici. Die ontwikkeling kenterde na de Tweede Wereldoorlog tot een gestage toename van het relatieve percentage volksvertegenwoordigers met academische graden. Politici met praktische scholing, en daarmee een groot aantal beroepen in de samenleving, zijn zo goed als verdwenen van het Haagse toneel. Bij raadsleden is het percentage academisch geschoolden overigens een stuk lager, al zien we in de grote gemeentes percentages die in de buurt komen van de landelijke cijfers. In de jaren sinds het verschijnen van *Diplomademocratie* zijn deze cijfers nauwelijks veranderd, met als uitzondering de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023 toen door de onverwachte verkiezingsoverwinning van de PVV relatief veel praktisch geschoolden verkozen werden. De tijd zal leren of dit een uitzondering is of het begin van een kerende trend, maar tot die tijd geldt nog steeds dat 'een universitaire opleiding (...) een zeer belangrijke voorsorteerstrook bij de oprit naar politieke ambten [is]' (Bovens & Wille, 2010, 72).

Het belang van afspiegeling

In de schat aan bewijs die Bovens en Wille aangedragen hebben, ontbrak één centraal empirisch vraagstuk. *Diplomademocratie* bevat analyses van de descriptieve vertegenwoordiging van opleidingsgroepen, maar inhoudelijke vertegenwoordiging komt nauwelijks aan bod. Inhoudelijke vertegenwoordiging betreft de mate waarin opvattingen van de vertegenwoordigden hun weg vinden in het beleid. Bovens en Wille uitten stellige vermoedens, maar niet het bewijs dat de achterstelling van praktisch geschoolden in de descriptieve vertegenwoordiging ook tot achterstelling zou leiden in de inhoudelijke vertegenwoordiging.

Sinds de publicatie van *Diplomademocratie* is het nodige onderzoek verschenen dat de vermoedens van Bovens en Wille op belangrijke punten onderschrijft. Zowel de ideologische standpunten van vertegenwoordigers op lokaal en nationaal niveau (Hakhverdian & Schakel, 2017; Schakel & Hakhverdian, 2018) als de posities van regeringen (Aaldering, 2017) sluiten beter aan bij de voorkeuren van academisch geschoolden dan die van praktisch geschoolden. Als je als burger ideologische aansluiting wilt vinden bij Kamerleden, kun je het beste een academische opleiding én een hoog inkomen hebben (Hakhverdian & Schakel, 2017).

En toch vormen de standpunten van vertegenwoordigers niet de meest overtuigende meting van inhoudelijke vertegenwoordiging, omdat het maar de vraag is hoe die standpunten doorwerken op daadwerkelijk beleid. Het proefschrift van Wouter Schakel is bij ons weten de meest uitgebreide studie naar ongelijke inhoudelijke vertegenwoordiging in Nederland (Schakel, 2020; zie ook Schakel & Van der Pas, 2021). Op grond van honderden enquêtevragen laat Schakel zien dat opleidingsgroepen verschillende voorkeuren hebben op tal van beleidsterreinen, en dat de voorkeuren van academisch geschoolden veel vaker leiden tot beleidsverandering dan de voorkeuren van praktisch geschoolden. Als academisch en praktisch geschoolden van mening verschillen, sluit het beleid over het algemeen beter aan bij de voorkeuren van de academisch geschoolden en niet bij die van de praktisch geschoolden.

Terwijl steeds meer studies de ongelijke vertegenwoordiging van sociaaleconomische groepen in Nederland aantonen, is er nog veel onduidelijkheid rondom de causale mechanismen. Of de gebrekkige inhoudelijke vertegenwoordiging een direct uitvloeisel is van gebrekkige descriptieve vertegenwoordiging, moet nog nader onderzocht worden. Op lokaal niveau blijken praktisch geschoolde raadsleden andere standpunten te hebben dan academisch geschoolde raadsleden, waardoor de congruentie tussen kiezers en gekozenen het beste tot wasdom komt wanneer de opleidingstypes matchen (Hakhverdian & Schakel, 2017). Op nationaal niveau is dit niet te onderzoeken vanwege de vrijwel totale afwezigheid van praktisch opgeleide Kamerleden. Schakel (2021) vindt meer bewijs voor andere mechanismes, waaronder verschillen in politieke participatie en de invloed van belangengroepen, dan de achtergronden van politici, maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat deze onderzoeksagenda nog in de kinderschoenen staat. Hoewel de persoonlijke kenmerken van politici lange tijd als irrelevant werden beschouwd voor hun politieke

Armen Hakhverdian, Tom van der Meer & Laura Mulder

handelen, vindt de afgelopen tijd een herwaardering plaats (zie ook Burden, 2007; Butler, 2014; Carnes & Lupu, 2023; Washington, 2008).

De grootste bijdrage van Bovens' werk over de diplomademocratie zit wat ons betreft in het problematiseren van de opleidingskloof in politieke participatie. Samen met Wille heeft hij vele facetten van diplomademocratie in kaart gebracht door het beschrijven van een aantal fenomenen en trends. Zo tonen zij de opleidingskloven in (actieve en passieve) politieke en maatschappelijke participatie, en laten zij zien dat politieke ambtsdragers over de tijd heen steeds vaker academisch opgeleid zijn. Daarnaast gaan zij in op de onwenselijkheid van ongelijke politieke vertegenwoordiging door te stellen dat praktisch en academisch opgeleiden andere zorgen en andere voorkeuren hebben. Anderen hebben inmiddels de implicaties voor ongelijke vertegenwoordiging verder uitgewerkt, zoals hierboven beschreven. Bovens en Wille merken dan ook terecht op dat ongelijke vertegenwoordiging daarom haar weerslag heeft op hoe praktisch en academisch opgeleiden naar de politiek kijken. En kan er een vicieuze cirkel ontstaan waarbij praktisch opgeleiden zich weinig bezighouden met politiek, daardoor minder gehoord worden door de politiek, en zich op hun beurt nog verder terugtrekken uit de politiek.

Deel 2: Diplomademocratie zonder diploma

'Diploma'-democratie

Doordat het werk van Bovens en Wille zich vooral richt op het in kaart brengen van de diplomademocratie, leunt het sterk op beschrijvende analyses. Waaróm er zulke grote opleidingsverschillen in politieke participatie bestaan is echter minder duidelijk. Dit is wel een cruciale vraag. Is het wel 'diploma'-democratie, of liggen er andere sociaaleconomische of demografische factoren ten grondslag aan de verschillen tussen burgers met uiteenlopende scholing?

Binnen de wetenschappelijke literatuur zijn er twee (elkaar niet per se uitsluitende) modellen ter verklaring van opleidingsverschillen in politieke opvattingen, attitudes en gedragingen. Het eerste model schrijft de oorzaak toe aan de effecten van onderwijs zelf (het 'education as a cause'-model) en kent een onderverdeling in directe en indirecte effecten. Een direct effect van onderwijs is dat het de cognitieve vaardigheden vergroot om politieke aangelegenheden beter te begrijpen en hieraan deel te nemen. Bovendien worden leerlingen en studenten binnen het onderwijs blootgesteld aan politieke kennis. Op de academisch georiënteerde opleidingstypes zou dit meer (en langer) gebeuren dan op de meer praktisch georiënteerde opleidingstypes. Een indirect effect van onderwijs is dat het leerlingen en studenten in een bepaald netwerk plaatst. Zo komen academisch opgeleiden vaker terecht in beter betaalde banen, in beter aangeschreven buurten en in sociale netwerken waar mensen over het algemeen politiek actiever zijn. Het tweede model claimt daarentegen dat er sprake is van een schijnrelatie tussen opleiding en politieke participatie (het 'education as a proxy'-model). Het is niet opleiding zélf wat verschillen in politieke participatie veroorzaakt, maar er zijn andere factoren die politieke participatie én opleiding beïnvloeden, zoals cognitieve capaciteiten

(Highton, 2009), genetica en persoonlijkheidskenmerken (Rasmussen, 2016), en de socio-economische achtergrond van de familie (Kam & Palmer, 2008; Persson, 2014).

Het werk van Bovens en Wille valt duidelijk te plaatsen binnen de eerste, causale interpretatie van opleidingsverschillen. De term diplomademocratie alleen al suggereert dat het de diploma's zijn die er toe doen. In hun boek gaan Bovens en Wille zelf kort in op de kwestie of er geen andere factoren achter opleiding schuilgaan, zoals de gezinsachtergrond. Zij bekijken dit beknopt door te controleren voor een reeks achtergrondvariabelen en concluderen dat het zelfstandige effect van onderwijs grotendeels overeind blijft. Ook schrijven ze bij monde van de socioloog Maurice Gesthuizen dat de invloed van ouderlijk milieu vaak wordt overschat.

Dergelijke conclusies zijn echter vaak gebaseerd op onderzoek onder volwassenen. Om goed de eventuele causale effecten van onderwijs op politieke participatie te onderscheiden van een schijnrelatie, is onderzoek nodig naar het moment waarop de opleidingsverschillen zouden moeten optreden, namelijk op het moment dat de schoolloopbanen uit elkaar gaan lopen. Het meeste internationale onderzoek dat zich met deze kwestie bezighoudt, maakt een vergelijking tussen mensen die wel of niet naar de universiteit gaan (Berinsky & Lenz, 2011; Henderson & Chatfield, 2011; Highton, 2009; Kam & Palmer, 2008; Persson, 2014). Dit is echter niet het enige noch het eerste moment waarop de schoolloopbanen uiteenlopen. Dit gebeurt eerder al op de middelbare school bij de uitsplitsing in verschillende opleidingstypes. Wat dat betreft is het interessant om naar de Nederlandse casus te kijken, waar deze uitsplitsing al erg vroeg in de schoolloopbaan optreedt, namelijk aan het begin van de middelbare school op 12-jarige leeftijd.

Als het vooral de diploma's zijn die er toe doen, zoals het werk van Bovens en Wille suggereert, zou je verwachten dat de opleidingsverschillen tijdens de schoolloopbaan geleidelijk ontstaan en zich daarna verder ontwikkelen. Uit recent onderzoek onder Nederlandse middelbare scholieren blijkt echter dat veel opleidingskloven in politieke attitudes en (intenties tot) gedragingen al aanwezig zijn aan het begin van de middelbare school, en daarna nog maar nauwelijks veranderen (bijvoorbeeld Thijs e.a., 2019). Zo hebben leerlingen die net begonnen zijn op het havo of het vwo tientallen procenten meer steun voor de vertegenwoordigende democratie dan leerlingen op het vmbo. Van de leerlingen die net zijn ingestroomd op het vmbo-basis of -kader verwacht 65 procent later te gaan stemmen; onder net begonnen havo- en vwo-leerlingen loopt dat op tot 90 procent. Ook het vertrouwen dat leerlingen hebben dat zij later een rol kunnen spelen in de politiek, loopt al op 12-jarige leeftijd uiteen tussen de verschillende opleidingsgroepen.

Aangezien jongeren op dat moment nog maar net zijn uitgesplitst in verschillende opleidingstypes, kunnen er logischerwijs nog geen verschillende causale effecten uitgegaan zijn van de verschillende opleidingstypes. Weliswaar veranderen de opvattingen van de jongeren naarmate zij ouder worden, maar de verschillen tussen de opleidingsgroepen blijven grotendeels constant (Van Slageren e.a., 2023). De gevonden verschillen zullen dan ook het resultaat zijn van eerdere socialiserende in-

Armen Hakhverdian, Tom van der Meer & Laura Mulder

vloeden in het leven, waarvan het ouderlijk milieu een voor de hand liggende is.¹ Met andere woorden, jongeren uit bevoorrechte gezinnen gaan vaker naar academisch georiënteerde opleidingstypes én worden thuis op zo'n manier gesocialiseerd dat zij meer geneigd zijn om politiek te participeren.

Het lijkt er dus op dat opleiding niet per se de oorzaak is van opleidingsverschillen in politieke participatie, maar vooral werkt als een contrastvloeiend die de opleidingsverschillen aan het licht brengt. De diplomademocratie vereist geen diploma. In het licht van die bevinding is de term 'diplomademocratie' voor een deel van de analyse ongelukkig, hoe pakkend de term ook is. De bron van het probleem ligt immers niet in het diploma an sich. In *Diplomademocratie* problematiseerden Bovens en Wille de democratie vanuit de veronderstelling dat deze werkte volgens de logica van de meritocratie. Zo schrijven zij: 'Meritocratie wil zoveel zeggen als "een regering van de besten". Met zo'n omschrijving kun je echter nog alle kanten op, omdat "merite" op tal van manieren kan worden ingevuld. (...) In dit boek definiëren we merite in de klassieke platoonse zin, als intellectuele verdienste. In onze moderne samenleving is er een handige indicator voor dit soort verdienste: de lengte van de genoten opleiding, gemeten in termen van de hoogste onderwijskwalificatie.' Die koppeling leidde tot hun centrale normatieve vraag: 'Is het ideaal van de vertegenwoordigende democratie te verenigen met een meritocratie?' Die normatieve vraag is echter ten dele gebaseerd op een normatieve en empirische vooronderstelling, namelijk dat de diplomademocratie intellectuele verdienste – of althans diploma's – beloont.

Diplomademocratie legt dus nadruk op een belangrijk spanningsveld, maar wellicht niet het spanningsveld tussen democratie en meritocratie. Van meritocratie is immers geen sprake als de opleidingsverschillen onder volwassenen te herleiden zijn naar verschillen die al bestaan voordat de opleidingstypes daadwerkelijk gaan verschillen. Juist omdat opleidingstype en competentie gemakkelijk aan elkaar worden gekoppeld, maakte *Diplomademocratie* in de publieke discussie veel los. Een even radicale als ridicule tegenwerping was bijvoorbeeld het idee dat het boek blijkbaar een pleidooi zou zijn voor politiek in handen van minder competente mensen. Maar als politieke ongelijkheid alleen samenhangt met, en niet veroorzaakt wordt door, opleiding en diploma's, liggen de wortels van het probleem dieper: in structurele ongelijkheid in plaats van merites. Net zoals diplomademocratie in feite geen democratie is, is het eigenlijk ook geen kwestie van diploma's. Dit heeft bredere implicaties. Het suggereert dat het probleem van de ongelijke democratie niet vanzelfsprekend via het onderwijs op te lossen is, omdat daar de bron niet ligt.

Deel 3: Maatschappelijke impact en implicaties

De agenderende werking van Diplomademocratie

In politiek en bestuurlijk opzicht beïnvloedt de these van de diplomademocratie tot op de dag van vandaag het debat. In de eerste jaren na de publicatie kostte het wat moeite om de these aan de man te krijgen. Het idee komt vooral naar voren in interviews met Mark Bovens en Anchrit Wille zelf. 'Early adopters' van de stelling

van de diplomademocratie in de publieke media zijn David van Reybrouck, Monica Sie, Henri Beunders en Thomas von der Dunk, met verwijzing naar de namen van Bovens en Wille zelf. Na enige jaren wordt de term diplomademocratie gemeengoed en komt hij steeds vaker los te staan van degenen die de term muntten.

In media wordt de diplomademocratie vooral aangedragen in verband met vraagstukken van vertegenwoordiging, ter verklaring van de groei van radicale en nieuwe partijen, en als onderdeel van discussies over bestuurlijke vernieuwing. Onafhankelijke adviezen aan de overheid verwijzen met regelmaat naar diplomademocratie, zoals in rapporten door het Sociaal en Cultureel Planbureau, in de rapporten van de Staatscommissie Parlementair Stelsel onder leiding van Johan Remkes (die in 2018 advies uitbracht aan regering en parlement), en in de *Atlas van Afgehaakt Nederland* van Josse de Voogd en René Cuperus (in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken).

Ook voedt diplomademocratie het politieke debat, met name dat over een drietal beleidsonderwerpen: onderwijs, burgerparticipatie en het referendum. Op de eerste twee beleidsonderwerpen wordt de diplomademocratie vooral neergezet als een problematische context, die niet direct wordt gekoppeld aan een handelingsperspectief. Dat is anders voor de doorlopende discussie over de invoering van een vorm van het referendum. Voorstanders brengen de door Bovens en Wille geagendeerde opleidingsverschillen steevast in als een centrale reden om een vorm van het referendum in te voeren.

Zoektocht naar oplossingen

Diplomademocratie blijkt in het maatschappelijke en politieke debat vooral een probleemanalyse. Het publieke en politieke debat is hierbij in lijn met de wetenschappelijke literatuur. Ten eerste ondermijnt de ongelijke participatie en vertegenwoordiging de kwaliteit van de democratie. Daarom hebben politici en adviseurs gezocht naar manieren om die schadelijke invloed zo veel mogelijk te beperken. Ten tweede biedt het onderwijs (het diploma) geen evidente oplossing voor dit probleem, zeker niet op korte termijn. Grote verschillen in politieke interesse, steun en participatiegeneigdheid langs opleidingslijnen zijn immers al zichtbaar op het moment dat jonge adolescenten pas net uitgesplitst worden over verschillende scholen (Thijs e.a., 2019; Van Slageren e.a., 2023). In de voorstellen en adviezen worden de oplossingen zelden gezocht in het onderwijs.

Oplossingen worden eerder gezocht langs de institutionele kant. De inrichting van de democratie kan de impact van die verschillen op participatie, invloed en vertegenwoordiging immers uitvergroten of juist verkleinen. De Staatscommissie Parlementair Stelsel (Remkes e.a., 2018, 138) concludeerde: 'Opvattingen van Tweede Kamerleden op de thema's integratie, immigratie en Europa sluiten bijna naadloos aan op die van de hoger opgeleide kiezer, maar veel minder goed op die van de lager opgeleide kiezer. Op deze belangrijke thema's wordt het electoraat inhoudelijk niet goed gerepresenteerd in de Tweede Kamer. Er is tot op zekere hoogte sprake van een diplomademocratie. Hoger opgeleiden en mensen met een bovenmodaal inkomen zijn ook tevredener over het functioneren van de democratie en hebben meer

Armen Hakhverdian, Tom van der Meer & Laura Mulder

vertrouwen in de Tweede Kamer dan lager opgeleiden en mensen met een lager inkomen.’

Vertegenwoordigers en vertegenwoordigden kunnen elkaar tegenkomen op drie schakelpunten, die politici aan kunnen grijpen om het probleem van ongelijke vertegenwoordiging te verhelpen.

Het eerste schakelpunt is dat van de vertegenwoordigende democratie. De oververtegenwoordiging van academisch geschoolden in het parlement is het gevolg van de verkiezingen. Daarin kiezen burgers tussen kandidaten die de verschillende politieke partijen op hun kieslijsten voorleggen. Interessant is de rol die kiezers spelen. Recent experimenteel onderzoek van Niels Spierings, Take Sipma en Lieselotte Blommaert (2021) laat zien dat Nederlandse kiezers gemiddeld genomen de voorkeur geven aan kandidaten met een hbo- of universitaire opleiding dan aan kandidaten met een praktische opleiding, ook als ze alle andere kenmerken constant houden. Academics krijgen gemiddeld anderhalf keer vaker de voorkeur dan praktisch opgeleide kandidaten. Die voorkeur is het sterkst onder kiezers die zelf academisch geschoold zijn, maar bestaat ook onder praktisch opgeleide kiezers en zelfs onder kiezers die vinden dat de belangen van praktisch opgeleiden te weinig aan bod komen. De diplomademocratie uit zich dus deels in de voorkeuren van kiezers.

Maar Spierings en collega’s komen tot een tweede, wellicht nog belangrijkere, conclusie: de lichte vertekening die kiezers teweegbrengen staat niet in verhouding tot de feitelijke samenstelling van de Tweede Kamer. ‘Als we de keuzes in het experiment volgen, zouden er per 2 mbo-opgeleide Tweede Kamerleden, 3 wo-opgeleide Tweede Kamerleden zijn. In de werkelijke Tweede Kamer zijn er per 2 mbo-opgeleide Kamerleden maar liefst 78 wo-opgeleiden.’ Zelfs als we voor ogen houden dat experimenteel onderzoek zoals dit niet goed in staat is om de grootte van effecten te bepalen, is dit verschil enorm. Het suggereert dat het probleem van vertegenwoordiging allereerst bij de samenstelling van de kandidatenlijst ligt. Als politieke partijen al menen te anticiperen op de voorkeuren van kiezers, is de samenstelling van de kandidatenlijst disproportioneel. Net als bij andere ondervertegenwoordigde groepen (Celis e.a., 2014) ligt de sleutel van een betere descriptieve vertegenwoordiging bij de kandidatenselectie door politieke partijen. Proportionele kiesstelsels met partijlijsten lenen zich in principe goed voor descriptieve vertegenwoordiging, zeker in vergelijking met meerderheidsstelsels. Dat legt evenwel een zware verantwoordelijkheid op de schouders van partijen. Boven en Wille benadrukken in ander werk de gebrekkige rekrutering van politieke ambtsdragers die vooral uit een dunne schil rondom de Haagse politiek komen. Deze zogenaamde ‘parapolitieke’ achtergrond wordt steeds dominantier en verdringt andere beroepsgroepen naar de achtergrond. Anders dan meer statische kenmerken (zoals gender, etnische achtergrond of regionale afkomst) ligt een systeem van quota niet voor de hand; quota op het ene kenmerk kunnen bovendien ten koste gaan van vertegenwoordiging op andere kenmerken.

Het tweede schakelpunt is dat van de participatieve democratie. Politici proberen met regelmaat nieuwe participatiekanalen te openen met het doel om groepen bur-

gers bij de beleidsvorming of -uitvoering te betrekken. Het probleem is echter dat die participatiekanalen vooral worden gebruikt door academisch geschoolde burgers met de tijd, middelen en het zelfvertrouwen om actief te worden. Veel participatiekanalen zijn ingericht op politieke dieren die tijdig op de hoogte zijn wanneer nieuwe beleidsvoorstellen ter consultatie worden voorgelegd, en minder op de zogeheten burger-nachtwakers die de politiek met wat meer distantie monitoren, maar wel willen ingrijpen als dat nodig is. De participatieparadox houdt in dat het openen van meer participatiekanalen het onbedoelde gevolg kan hebben dat er meer invloed komt voor groepen die toch al goed vertegenwoordigd worden.

Dit probleem geldt ook voor participatiekanalen die hopen andere dan de gebruikelijke groepen bij de politiek te betrekken. *Lifestyle politics*, die zich vooral uit in dagelijks (consumenten)gedrag, vormt geen uitzondering op dit traditionele patroon (Micheletti & Stolle, 2014). De doe-democratie, waarbij burgers het initiatief nemen voor maatschappelijke projecten in buurten en daarbij ondersteund worden door de overheid, blijkt in de praktijk vooral een hulpmiddel voor welgestelde en academisch opgeleide burgers (Voorberg, 2017). Zelfs nieuwe participatievormen die door hun methode intrinsiek beogen om ongelijkheid te verhelpen – zoals de loting, ondersteuning en soms vergoeding rond G1000-initiatieven – zijn in de praktijk vooral aantrekkelijk gebleken voor de gebruikelijke groepen van participanten. Bovendien sluiten de onderwerpen en uitkomsten van de initiatieven beter aan bij de opvattingen van academisch geschoolden (Binnema & Michels, 2022). Het openen van meer participatiekanalen is op zichzelf dus geen oplossing voor de ongelijke vertegenwoordiging. Dat vergt een veel gerichtere aanpak, in samenstelling, thematiek en proces.

Het derde schakelpunt is de directe democratie, en dan in het bijzonder het referendum. Het referendum is bij uitstek een middel dat tegemoetkomt aan de burger-nachtwaker. Het gaat te ver voor deze bijdrage om in te gaan op de wenselijkheid van specifieke vormen van het referendum in de Nederlandse context. We kunnen het referendum wel beschouwen vanuit het perspectief van de diplomademocratie. Mark Bovens heeft herhaaldelijk gewezen op de meerwaarde van het referendum. Het referendum wordt bij uitstek gesteund door Nederlanders met een praktische opleiding, en minder door Nederlanders met een academische achtergrond (Coffé & Michels, 2014; Van der Meer, Wagenaar & Jacobs, 2022). Hoewel (net als bij verkiezingen) ook bij referenda academisch opgeleiden eerder geneigd zijn hun stem uit te brengen dan praktisch opgeleiden, is de vertekening bij referenda relatief klein. Daardoor speelt de omvang van de groep Nederlanders met een praktische opleiding een wezenlijke rol in de uitkomst.

Diplomademocratie is een argument dat herhaaldelijk wordt ingebracht in de Nederlandse debatten over de invoering en afschaffing van referenda. Het is evenwel niet het voornaamste onderdeel van die debatten. Het centrale discussiepunt is de wijze waarop de directe en de vertegenwoordigende democratie zich tot elkaar verhouden. Nog ongepubliceerd onderzoek dat wij in 2021 hebben uitgevoerd, bevestigt dat praktisch opgeleiden weliswaar meer steun uitspreken voor directe democratie dan academisch opgeleiden, maar ook dat zij die directe democratie over het

Armen Hakhverdian, Tom van der Meer & Laura Mulder

algemeen niet verkiezen boven de vertegenwoordigende democratie. We moeten de invoering van een vorm van het referendum niet beschouwen als een oplossing voor de diplomademocratie. Deels is de steun ervoor immers ingegeven door teleurstelling met het functioneren van de vertegenwoordigende democratie (Ouattara & Van der Meer, 2022), die ook het referendum in de praktijk niet volledig zal kunnen wegnemen. Wel kan het een tegemoetkoming bieden aan een aantal van de scherpste gevolgen van de diplomademocratie voor ongelijke vertegenwoordiging en ongelijke beleidsuitkomsten.

Conclusie: diplomademocratie in beschouwing

Dit artikel beoogde een beschouwing te bieden van het concept en de theorie van de diplomademocratie. Het boek *Diplomademocratie* was een nieuw startpunt voor Nederlands onderzoek naar scheve descriptieve en inhoudelijke vertegenwoordiging. Het legde spanningen bloot binnen de democratie, hoewel niet noodzakelijk die tussen democratie en meritocratie, zoals de ondertitel van het boek van Bovens en Wille stelt. Integendeel, waar *Diplomademocratie* de nadruk legde op de rol van het onderwijs, lijkt dat onderwijs eerder een contrastvloestof voor reeds bestaande verschillen dan de katalysator van ongelijkheid. Hoewel de diplomademocratie geen diploma vereist, zijn de gevolgen ervan voor de democratie niet minder problematisch.

In het publieke debat ontgroeide de term diplomademocratie al snel de bedenkers ervan. Ook voor politici en beleidsmakers werd het een ijkpunt, zowel in verschillende rapporten over de staat van de vertegenwoordigende democratie als in debatten over institutionele hervorming en democratische vernieuwing. Het probleem van de ongelijke democratie wordt inmiddels breed onderkend. De teleurstellende conclusie luidt na ruim een decennium echter dat op nationaal niveau maar nauwelijks werk is gemaakt van de verschillende mogelijkheden om de meest schadelijke gevolgen van de diplomademocratie te beperken.

Noot

- 1 Hoewel technisch gezien deze verschillen ook toe te wijzen kunnen zijn aan verschillen in primair onderwijs, blijft het argument overeind. Over het algemeen gaan leerlingen naar een basisschool bij hen in de buurt, en hangt de buurt waarin een leerling woont op zijn beurt sterk samen met het ouderlijk milieu.

Literatuur

- Aaldering, L. (2017). Political Representation and Educational Attainment: Evidence from the Netherlands. *Political Studies*, 65 (1S): 4-23. doi.org/10.1177/0032321715622788.
- Berinsky, A.J., & Lenz, G.S. (2011). Education and Political Participation: Exploring the Causal Link. *Political Behavior*, 33: 357-373. doi.org/10.1007/s11109-010-9134-9.

- Besley, T., Montalvo, J.G., & Reynal-Querol, M. (2011). Do educated leaders matter? *The Economic Journal*, 121: 205-227. doi.org/10.1111/j.1468-0297.2011.02448.x.
- Besley, T., & Reynal-Querol, M. (2011). Do Democracies Select More Educated Leaders? *American Political Science Review*, 105 (3): 552-566. doi.org/10.1017/S0003055411000281.
- Binnema, H., & Michels, A. (2022). Does Democratic Innovation Reduce Bias? The G1000 as a New Form of Local Citizen Participation. *International Journal of Public Administration*, 45 (6): 475-485. doi.org/10.1080/01900692.2020.1863425.
- Bovens, M., Dekker, P., & Tiemeijer, W. (2014). Gescheiden werelden? In: M. Bovens, P. Dekker & W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, SCP/WRR. doi.org/10.48592/555.
- Bovens, M., & Wille, A. (2010). *Diplomatiedemocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Prometheus.
- Bovens, M., & Wille, A. (2016). De meritocratisering van de politieke elite. In: P. de Beer & M. van Pinxteren (red.), *Meritocratie: Op weg naar een nieuwe klassensamenleving*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 165-197. doi.org/10.5117/9789462983397.
- Bovens, M., & Wille, A. (2017). *Diploma Diplomacy: The Rise of Political Meritocracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Brennan, J. (2016). Against Democracy. In: *Against Democracy*. Princeton: Princeton University Press. doi.org/10.2307/J.CTVC77MCZ.
- Burden, B.C. (2007). *Personal Roots of Representation*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Butler, D.M. (2014). *Representing the Advantaged: How Politicians Reinforce Inequality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carnes, N., & Lupu, N. (2023). The Economic Backgrounds of Politicians. *Annual Review of Political Science*, 26: 253-270. doi.org/10.1146/ANNUREV-POLISCI-051921-102946.
- Celis, K., Childs, S., Kantola, J., & Krook, M.L. (2014). Constituting Women's Interests through Representative Claims. *Politics & Gender*, 10 (2): 149-174. doi.org/10.1017/S1743923X14000026.
- Coffé, H., & Michels, A. (2014). Education and support for representative, direct and stealth democracy. *Electoral Studies*, 35: 1-11. doi.org/10.1016/j.elect-stud.2014.03.006.
- Ford, R., & Jennings, W. (2020). The Changing Cleavage Politics of Western Europe. *Annual Review of Political Science*, 23: 295-314. doi.org/10.1146/ANNUREV-POLISCI-052217-104957.
- Franklin, M.N., Mackie, T.T., & Valen, H. (1992). *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. New York: Cambridge University Press.
- Hakhverdian, A., & Schakel, W. (2017). *Nepparlement?: een pleidooi voor politiek hokjesdenken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Henderson, J., & Chatfield, S. (2011). Who matches? Propensity scores and bias in the causal effects of education on participation. *Journal of Politics*, 73 (3): 646-658. doi.org/10.1017/S0022381611000351.
- Highton, B. (2009). Revisiting the relationship between educational attainment and political sophistication. *Journal of Politics*, 71 (4): 1564-1576. doi.org/10.1017/S0022381609990077.
- Inglehart, R. (1990). Culture Shift in Advanced Industrial Society. In: *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press. doi.org/10.2307/J.CTV346RBZ.

Armen Hakhverdian, Tom van der Meer & Laura Mulder

- Kam, C.D., & Palmer, C.L. (2008). Reconsidering the effects of education on political participation. *Journal of Politics*, 70 (3): 612-631. doi.org/10.1017/S0022381608080651.
- Kriesi. (1993). *Political Mobilization and Social Change: The Dutch Case in Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S., & Frey, T. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research*, 45 (6): 921-956. doi.org/10.1111/J.1475-6765.2006.00644.X.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S., & Frey, T. (2008). *West European politics in the age of globalization*. Cambridge, VK: Cambridge University Press, 1-428. doi.org/10.1017/CBO9780511790720.
- Lipset, S.M., & Rokkan, S. (1967). *Cleavage structures, party systems, and voter alignments*. New York: Free Press.
- Meer, T.W.G. van der, Wagenaar, C.C.L., & Jacobs, K. (2022). The rise and fall of the Dutch referendum law (2015-2018): initiation, use, and abolition of the corrective, citizen-initiated, and non-binding referendum. *Acta Politica*, 57 (1): 96-116. doi.org/10.1057/S41269-020-00175-3/TABLES/3.
- Micheletti, M., & Stolle, D. (2014). Fashioning Social Justice Through Political Consumerism, Capitalism, and the Internet. *Cultural Studies and Anti-Consumerism*, 231-251. doi.org/10.4324/9781315874531-12.
- Milbrath, L.W. (1965). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* Cambridge: Cambridge University Press. doi.org/10.1017/S0003055400132125.
- Ouattara, E., & Meer, T. van der (2022). Distrusting democrats: A panel study into the effects of structurally low and declining political trust on citizens' support for democratic reform. *European Journal of Political Research*, 62 (4): 1101-1121. doi.org/10.1111/1475-6765.12561.
- Persson, M. (2014). Testing the Relationship Between Education and Political Participation Using the 1970 British Cohort Study. *Political Behaviour*, 36: 877-897. doi.org/10.1007/s11109-013-9254-0.
- Pitkin, H.F. (1967). The Concept of Representation. In: *The Concept of Representation*, University of California Press. doi.org/10.1525/9780520340503/MACHINEREADABLECITATION/RIS.
- Rasmussen, S.H.R. (2016). Education or Personality Traits and Intelligence as Determinants of Political Knowledge? *Political Studies*, 64 (4): 1036-1054. doi.org/10.1111/1467-9248.12214.
- Remkes, J.W., Baalen, C.C. van, Janse de Jonge, E.J., Kohnstamm, J., Koole, R.A., Lagerwerf-Vergunst, E.F., ... Quik-Schuijt, A.C. (2018). *Lage Drempels, Hoge Dijken: Democratie en Rechtsstaat in Balans : Eindrapport van de staatscommissie parlementair stelsel*. Amsterdam: Boom.
- Schakel, W. (2020). *Representing the rich: Economic and political inequality in established democracies*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Schakel, W. (2021). Unequal policy responsiveness in the Netherlands. *Socio-Economic Review*, 19 (1): 37-57. doi.org/10.1093/SER/MWZ018.
- Schakel, W., & Hakhverdian, A. (2018). Ideological congruence and socio-economic inequality. *European Political Science Review*, 10 (3): 441-465. doi.org/10.1017/S1755773918000036.
- Schakel, W., & Pas, D. van der (2021). Degrees of influence: Educational inequality in policy representation. *European Journal of Political Research*, 60 (2): 418-437. doi.org/10.1111/1475-6765.12405.

- Spierings, N., Sipma, T., & Blommaert, E.C.C.A. (2021). Meer parlementariërs zoals onzelf: Wie kiezen voor vrouwen, MBO'ers, dorpelingen en vakmensen? In: *Versplinterde Vertegenwoordiging: Nationaal Kiezersonderzoek 2021*, Amsterdam: Stichting Kiezersonderzoek Nederland, 66-75.
- Slageren, J. van, Mennes, H., Mulder, L., Alebeek, C. van, Berg, B. van den, Huijsmans, T., Dam, G. ten, Geven, S., Meer, T. van der, Werfhorst, H. van de (2023). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs – Jaar 4 2021/2022: Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen*. Amsterdam: ADKS.
- Thijs, P., Kranendonk, M., Mulder, L., Wanders, F., Dam, G. ten, Meer, T. van der, & Werfhorst, H. van de (2019). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs – jaar 1 (2018-2019)*. Amsterdam: ADKS.
- Verba, S., Schlozman, K.L., & Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Harvard University Press. doi.org/10.2307/2077276.
- Voorberg, W. (2017). *Co-Creation and Co-Production as a Strategy for Public Service Innovation: A study to their appropriateness in a public sector context* (Dissertatie Erasmus Universiteit).
- Washington, E.L. (2008). Female Socialization: How Daughters Affect Their Legislator Fathers. *American Economic Review*, 98 (1): 311–332. doi.org/10.1257/AER.98.1.311.